

‘Woorden moet men altijd terug kunnen nemen,
wie aan woorden kleeft, bewijst aan voorlopige
eindtoestanden absolute waarde te hechten;
ik verdedig mijn woorden slechts voor de tijd dat
zij mij dienst doen, dat zij mij ongeveer dekken
tegenover anderen.’

MENNO TER BRAAK

De laatste tijd lees ik stukken waarin wordt uitgevaren tegen bepaalde uitspraken van Menno ter Braak. Het valt mij daarbij op dat sommige uitspraken onvolledig in ogenschouw worden genomen en andere door Ter Braak zelf zijn herzien. Zijn polemische werkwijze brengt met zich mee, dat zijn werk grondig bestudeerd moet worden alvorens er een oordeel over te vellen.

Aan de hand van Menno ter Braaks houding ten aanzien van Amerika wil ik aantonen dat zijn denken en schrijven ruimte geeft aan voortschrijdend inzicht.

Menno ter Braak noemde zichzelf ooit een principieel en radicaal anti-amerikanist. Zo liet hij zich registreren bij de letterkundige almanak *Erts* van 1926. Niets moest hij hebben van ‘The American way of life’ en dat heeft hij in enkele essays zeer duidelijk beschreven.

Bijzonder was dat trouwens niet. In het Nederland van de jaren twintig van de vorige eeuw was eensgezindheid ten aanzien van Amerika ver te zoeken. Johan Huizinga bijvoorbeeld, die in tegenstelling tot Ter Braak enkele keren in Amerika was geweest, schrijft hierover in 1926:

*‘Amerika slingert u tusschen aanvaarding en verzet van het ene uur
op het andere, en de volkomen oplossing van alle tegenstellingen
wordt ook in het herdenken niet bereikt’¹*

Zestig jaar later, dus ruimschoots na de oorlog, schrijft J. W. Schulte Nordholt:

*‘Amerika [is] nog altijd een omstreden natie, benaderd met “ja of nee”
al naar gelang de vooronderstellingen, om niet te zeggen vooringenomenheden
van de beschouwer, en op zijn best “ja en nee” tegelijk.
Met andere woorden, Amerika is een dilemma[..].’²*

Na de Eerste Wereldoorlog had Amerika zich teruggetrokken uit Europa en was op het Amerikaanse continent, volgens Ter Braak, de isolationistische politiek weer van kracht. Deze politiek stamt uit 1823, de tijd dat James Monroe president was van de Verenigde Staten. Hij wordt door Ter Braak vaak aangehaald als hij over Amerika schrijft. De Monroe-doctrine hield o.a. in dat er geen inmenging van koloniserende Europese mogendheden meer geduld zou worden en dat Amerika zich niet meer met buitenlandse aangelegenheden zou bemoeien.

Ter Braaks afkeer van Amerika wil ik illustreren aan de hand van een recensie en drie essays. In de recensie bespreekt hij de film *De Tien Geboden* die in 1924 werd vertoond in het Theater Tuschinsky in Amsterdam. Hij had er geen goed woord voor over. Het was volgens hem een film met veel technische hoogstandjes, acteerspel zonder enige stijl en een film die ons inhoudelijk niets te bieden had, in tegendeel. Daarom moedigde hij de lezers aan deze film te gaan zien om te ontdekken waar de vijand van alle beschaving te vinden was.³

In 1925 schreef hij het essay *Europa voor de Europeanen*. Met deze titel maakte hij een toespeling op *Amerika voor de Amerikanen* en daarmee op de genoemde Monroe-doctrine. Amerika, het bastaardkind van moeder Europa, was met deze doctrine zelfstandig geworden. Europa stelde hij hier voor als de oude moeder die door haar bastaardzoon Amerika was verkocht aan ‘His Majesty the

Efficiency'. Amerika was een samenleving geworden die zich geheel richtte op de allesoverheersende en almaar voortgaande mechanisering en het daarmee samengaande belang van het geld, de dollar. Dat was er de oorzaak van dat moeder Europa, die toch wel van haar bastaardzoon hield, ernstig ziek was geworden. Zij kon slechts genezen als haar echte kinderen (de Europeanen) ten strijde trokken. Schouder aan schouder zouden zij moeten strijden om tegenover het Amerikanisme een moraal te stellen die voortkwam uit het historisch zo rijke Europese verleden dat steeds opnieuw een bron van inspiratie zou blijken. Zo moest het unieke Europa verdedigd worden tegen de invloed van het ideeënaftreksel uit Amerika.⁴

Twee jaar later, in 1927, heeft Ter Braaks afkeer plaats gemaakt voor haat. Hij schreef toen het essay *De haat des positieven en des negatieven*.⁵ De titel geeft al aan dat dit essay een uitgesproken vijandige lading heeft. Het begint met de zin: 'Geef mij uw haat en ik zal u zeggen wie gij zijt...' In dit essay vergelijkt hij Amerika met het Vrijzinnig Protestantisme, de godsdienst van zijn ouders waarvan hij zich had gedistantieerd. Hij haat beide. Dat legt hij uit aan de hand van hun vertegenwoordigers en hun werkwijzen. Achter het masker van de afbeelding van Calvin Coolidge, op dat moment president van de Verenigde Staten, doemt het symbool van de dollar op dat een wereld vertegenwoordigt die de evolutieel verdoemt en waar men geheelonthouder, behaviourist, kauwgomkoning en democraat tegelijk is. Het is vooral de zakelijkheid die Ter Braak stoort en die zichtbaar aan ons wordt opgedrongen door de Amerikaanse stedenbouw met zijn wolkenkrabbers, maar ook door het onzichtbare, monotone, maar hoorbare en vooral voelbare lawaai dat het zakendoen met Amerika met zich meebrengt. 'Zo bombardeert Amerika ons met een hagel van harde levens- en denkvormen', schrijft hij.

Het masker van de afbeelding van Coolidge doet Ter Braak denken aan de afbeelding van Calvin waarvan het masker een zelfverzekerdheid uitstraalt die vrij is van twijfel en cultuurangst, ons boeit en in de ban houdt, zo betoogt hij. Deze afbeelding is de negatieve vervulling van die van Coolidge. Negatief omdat het Vrijzinnig Protestantisme anders te werk gaat. 'Het leger van predikanten preekt... en preekt maar over vele onderwerpen en het begeeft zich zo op het esthetische, poëtische, journalistieke en het pedagogische terrein. Zij preken voor een steeds kleiner aantal toehoorders maar zij preken maar door. Wanneer Nederland geheel vergiftigd zal zijn door de oppervlakkigheid van het Amerikanisme, preken zij maar door....'.

En dan vergelijkt hij: Amerika verovert in marstempo de wereld; het Vrijzinnig Protestantisme kevelt aanhoudend over het marstempo dat tweeduizend jaar geleden de wereld veroverde. Hij zet Amerika en het Vrijzinnig Protestantisme naast elkaar omdat 'door de onverbiddelijke, scherp gemarkeerde, nivellerende vorm die Amerika brengt, en de slappe, vage en vormloze vorm, die het Vrijzinnig Protestantisme preekt, zij elkaar uitstekend aanvullen. Want de gehate positieve zakelijkheid van Amerika en de gehate negatieve onzakelijkheid van het Vrijzinnig Protestantisme, wijzen naar datgene, wat wij beminnen: een positieve onzakelijkheid en een negatieve zakelijkheid; een "Amerikaanse" erkenning der werkelijkheid met een "christelijke" waardering harer vergankelijkheid.'⁶

Weer een jaar later, in 1928, publiceerde hij het essay *Waarom ik Amerika afwijs*.⁷

Dit is het meest becommentarieerde essay dat Ter Braak in dit verband heeft geschreven. Hij besluit het met de zin: "'Amerika' wijs ik af. Thans kunnen we beginnen aan het probleem Amerika.' Er valt uit op te maken dat hij twee Amerika's onderscheidt: enerzijds het Amerika dat hij tussen aanhalingstekens plaatst, het Amerika van de efficiency, de dollar, de techniek en de oppervlakkigheid dat hij afwijst, en anderzijds het Amerika dat voor hem een probleem vormt in de verhouding tot Europa. Maar er loopt geen scheidslijn tussen de beide Amerika's; ze zijn met elkaar verweven en deze verwevenheid is naar zijn mening een bedreiging voor Europa.

In een poging te verklaren waarom Amerika zo verschilt van Europa, probeert hij het onderscheid tussen beide continenten te benoemen door zich af te vragen waarin het probleem zou kunnen schuilen. Een geografisch probleem kan het niet zijn: Amerikanen en Europeanen leven onder dezelfde hemel. De een is in dit opzicht niet bevoorrecht boven de ander. Een cultureel probleem is het evenmin. Als onder cultuur het leven zelf wordt verstaan, wat zou dan het verschil zijn? Of zoals Ter Braak zegt: 'dan weten we niet waar Europa begint en waar Amerika eindigt'. Ook het schaakspel, gespeeld door beide culturen, biedt geen soelaas want 'culturen strijden niet, wij laten

hen strijden'. En dan concludeert hij: 'Amerika ligt niet als een te bestuderen verschijnsel tegenover ons; het is in ons gedrongen; het is onontwarbaar met ons leven vergroeid.' Even onontwarbaar als de kluwen mensen op het trambalkon van een rijdende tram met tussen hen in een krantenjongen, verdiept in een blad papier waarop de noten van een vioolpartij geschreven staan. Zonder zich iets van het rumoer om hem heen aan te trekken, probeert hij de tekens van het notenschrift te ontcijferen. Deze jongen, gebrekkig als hij is, hij heeft een bochel, vertegenwoordigde Ter Braaks bedreigde Europa. Hij hield zich bezig met wat echt belangrijk was, zonder zich te af te vragen of wat hij deed, voldoende efficiënt was. Hoelang zou hij zich nog staande kunnen houden?

De reden van Ter Braaks afwijzing van Amerika was niet de bedreiging van de 'brutale klanken en de schreeuwende kleuren van het voorbij stromend verkeer', maar hij wijst Amerika af 'omdat alleen het rumoer van het verkeer tot ons doordringt [...] zonder dat wij het [...] kunnen temperen'.

Het essay *Waarom ik 'Amerika' afwijs* heeft destijds veel reacties uitgelokt. Hij schrijft: 'Door vele ruimer denkende belangstellenden is mij duidelijk gemaakt, dat Amerika zich door losstaande jongelingen in het geheel niet láát afwijzen'.⁸

Jaren later reageerde Martin van Amerongen op dit essay in het artikel *Gegniffel over Amerika* dat hij in *De Groene Amsterdammer* van 11 november 2000 publiceerde. Ook hij stelde dat anti-amerikanisme een constante factor in de Europese geschiedenis is. Denigrerend laat hij zich uit over Ter Braaks essay. Hij noemt het ironisch 'een opstel dat Washington op zijn grondvesten deed schudden'. En de argumenten die Ter Braak aanvoerde, noemt hij 'hooghartig studentenproza', dat hij, Van Amerongen, 'genadiglijk als jeugdzonde [zou] beschouwen'.⁹

Bij deze en soortgelijke kritische teksten probeer ik me voor te stellen hoe Ter Braak daarop gereageerd zou hebben. Ik denk dat hij aan dit artikel niet veel woorden zou hebben verspild. Wel gewend aan kritiek zou hij waarschijnlijk gegniffeld hebben over zoveel lankmoedigheid.

Vaak heb ik me afgevraagd wat zijn mening omtrent Amerika geweest zou zijn nadat het nationaalsocialisme met hulp van Amerika in Europa was verslagen en de Tweede Wereldoorlog was beëindigd, maar dat zal helaas altijd een geheim blijven, hoewel zijn afkeer van Amerika al tijdens zijn leven een omslag maakte.

Na het essay *Waarom ik Amerika afwijs* verstreken een tiental turbulente jaren. Het was de tijd van de Wallstreet crash waar Europa zwaar onder leed. Maar desastreuzer nog was de machtsovername van Hitler in 1933. Ter Braak heeft vanaf het begin zijn afkeer van het naziregime laten blijken. Het aantal werken dat vanaf 1933 van hem verscheen en waarin hij zijn afkeer ertegen uitspreekt, is groot.¹⁰ En dan publiceert hij in 1938 het essay *Lof der democratie* waarin zijn houding ten aanzien van Amerika een complete omslag laat zien. Hoe was dat mogelijk?¹¹

Een citaat: 'Het woord democratie heeft een onverwachte richting gekozen en hiermee was de verhouding Amerika-Europa veranderd. En omdat de democratie in gevaar was, was de eens zo gesmade Amerikaanse democratie (hoe hebben we haar niet verfoeid in onze jonge jaren) een mogelijkheid geworden, die althans dit ééne beteekende: anti-fascisme.'

Alles wat tegen de Amerikaanse democratie was in te brengen, telde voorlopig niet meer mee. En al vond hij de Amerikaanse democratie niet ideaal (dat vond hij trouwens de democratie in het algemeen niet), hij wist wel enkele belangrijke voordelen ervan te noemen: 'De *critiek* was nergens zo vrij als in Amerika en oppositie tegen wantoestanden kon men er gerust voeren'. Ter Braak maakt hier duidelijk waarom hij Amerika met andere ogen was gaan zien: de democratie die in Europa verloren dreigde te gaan, moest worden gered.

Aan zijn verandering in het denken over Amerika heeft de toespraak van Thomas Mann: *Vom zukünftigen Sieg der Demokratie* zeker bijgedragen. Ter Braak geeft zelf aan waarom.¹²

Opvallend in de rede van Thomas Mann vond hij namelijk de poging het Europese begrip van democratie aan het Amerikaanse publiek voor te leggen, waarmee Thomas Mann aangaf dat het Amerikaanse gehoor zich niet onderscheidde van het Europese; Thomas Mann schrijft:

*'denn Amerika gehört zum Kulturterritorium des Abendlandes und hat Teil an seinen innern Schicksalen, an dem Auf und Ab seines geistigen und moralischen Lebens. Es kann sich nicht davon isolieren.'*¹³

Hiermee hield Mann een pleidooi voor een democratie waarvan de morele waarde uitsteeg boven de Europese of nationale, het was een pleidooi voor een democratie met internationale waarde.

Een verandering van inzicht was bij Ter Braak niet vreemd. Zijn meningen en zienswijzen golden altijd uitsluitend voor het moment waarop ze waren geschreven, want 'woorden moet men altijd terug kunnen nemen, wie aan woorden kleeft, bewijst aan voorlopige eindtoestanden absolute waarde te hechten; ik verdedig mijn woorden slechts voor de tijd dat zij mij dienst doen, dat zij mij ongeveer dekken tegenover anderen'.¹⁴

Om te laten zien dat deze woorden voor Ter Braak geen holle frasen zijn, nog een voorbeeld. Zes jaar na de recensie van de film *De Tien Geboden* publiceerde hij in NRC-Handelsblad van 15-2-1930 het artikel *Amerikanisme in de filmwereld*. Hierin heeft Ter Braak een wat genuanceerdere mening over de Amerikaanse film dan hij in de recensie van *De Tien Geboden* had gegeven.¹⁵ Een citaat: 'Het is een blijk van zeldzame bekrompenheid, wanneer men spreekt van een 'campagne' tegen de Amerikaansche film [...] want het amerikanisme, dat de filmcritiek bedoelt, heeft daarmee niets uitstaande. Zij, [de filmcritiek] zal de eerste zijn om iedere waardevolle film, die ons uit de States bereikt, te signaleeren als een winst; ook Europeesch chauvinisme speelt in de critiek geen rol. [...] Want er is een cultureel Amerika, dat de grenzen van de Monroe-leer verre overschrijdt. Dat Amerika beperkt zich niet tot een land, het is de veelzeggende naam voor een bepaalde tendens in de filmproductie die internationaal, en internationaal vervlakkend is'. In dit artikel maakt hij dus onderscheid tussen het culturele Amerika en wat de film betreft het Amerikaanse Hollywood.

De ontwikkeling van Menno ter Braaks denken en schrijven komt in zijn artikelen over Amerika bijzonder duidelijk naar voren. Met deze artikelen heb ik zijn polemische werkwijze geïllustreerd en is duidelijk geworden dat kennis van de woorden waarmee ik deze tekst begon, voor een goed begrip van Ter Braaks werk, noodzakelijk zijn om zijn werk te kunnen beoordelen.

Christine van Groenestijn-Peters

¹ J. Huizinga: *Amerika levend en denkend*. (Haarlem 1926) 5.

² J.W. Schulte Nordholt: *Triomfen en tragiek van de vrijheid*. (Amsterdam 1985) 8.

³ Ter Braak: *Tuschinsky. De tien geboden*. De Propria Curesartikelen 1923-1925. ('s-Gravenhage 1978) 174.

⁴ Ibidem: 216-218.

⁵ Ter Braak: *De haat des positieven en des negatieven*. VW dl 1. 270-272.

⁶ Ibidem.

⁷ Ter Braak: *Waarom ik 'Amerika' afwijs*. VW. Dl. 1, 255

⁸ Ter Braak: *Een zonde tegen de heilige geest*. VW. Dl. 3, 111

⁹ Martin van Amerongen: *Gegniffel over Amerika*. In *De Groene Amsterdammer*, 18-11 2000.

¹⁰ Enkele werken van Ter Braak gericht tegen het naziregime:

1933: *Hitler Ebenbild des Herren*. VW. Dl.3, 85.

1934: *Geest en Vrijheid*. VW. Dl.3, 475. 1934: *Einstein*. VW. Dl. 3, 497.

1934: *Emigranten-Literatuur en Zum Thema Emigranten Literatur*, beide in *Das neue Tagebuch*.

1937: *Het Nationaal-socialisme als rancuneleer*. VW. Dl. 3, 571.

1937: *Kunst en letteren*, in verband met de schrapping van het eredoctoraat van Thomas Mann door de Universiteit van Bonn. *Vaderland* artikelen 22 januari 1937.

1938: *Het verraad der Vlaggen*. VW. Dl.4, 652.

¹¹ Ter Braak: *Lof der Democratie*. VW. Dl.4, 413.

¹² Ibidem.

¹³ Thomas Mann: *Vom zukünftigen Sieg der Demokratie*, in 'Thomas Mann Achtung Europa, Essays 1933-1938. 214-244.

¹⁴ Ter Braak: *Nietzsche contra Freud*. VW. Dl. 3, 69. Vgl. ook Ter Braak: *Een Dubbelganger* Essay n.a.v. Max B. Teipe en Johan van der Woude: *dr. Menno ter Braak, Reinaert uit Eibergen*. VW. Dl.4, 163.

¹⁵ Zie voor Ter Braaks veranderd oordeel over de Amerikaanse film zijn boek *Cinema Militans*, VW. Dl. 4, 437-520 en zijn essay *De Absolute Film*. VW. Dl. 4, 525-542. Deze werken heeft hij geschreven in 1929 resp. 1930, tijdens het bestaan van de Filmliga 1927-1933, waar hij mede oprichter van was.